

Canetti antropológiája*

VAJDA MIHÁLY

Canetti *Tömeg és hatalom* című műve egyedülálló munka, mely fajtát képtelen lennék meghatározni. Nem tudok elképzelni olyan tudóst, aki elfogadná tudományos munkának, s ennek több oka is van. A mű struktúrája úgyszólván teljesen véletlenszerű (Canetti semmiféle erőfeszítést nem tesz, hogy igazolja az egyes fejezetek közötti kapcsolat meglétét), az általa feldolgozott tapasztalati anyag rendkívül különféle forrásokból származik stb. De nincs olyan filozófus sem, aki a művet filozófiai antropológiának tekintené. Testes könyv, tele elsősorban az ókorból, illetve az ausztráliai és más „primitív törzsek” életéből vett történetekkel, melyeknek az a funkciója, hogy lecsupaszított formában mutassák be a tömeg és az emberi hatalom különböző típusainak struktúráját – *általában*. Canetti ugyanis úgy gondolja, hogy történeteinek bizonyító ereje gyakorlatilag az egész emberiségre mint olyanra érvényes, *tért / és idő / függetlenül*. Az olvasóban felmerül a kérdés, hogy más történetek vajon ugyanerre vagy egészen különböző, esetleg ellentétes következtetésekre vezetnének-e? Amikor Canetti például tömeg és vezér illusztrációjául a több millió sperma képét használja, amint az ejakuláció pillanatában elkezdti útját a petesejt felé, de közülük csak egy ér célba – az embert némi székepszis fogja el a szerző által választott módszert illetően.

Mindazonáltal azt hiszem, aligha volna olyan elítélő olvasó, aki tagadná, hogy Canetti műve mély benyomást tett rá. Canetti provokál, és rendkívül sikeresen teszi. Könyve minden olvasójának meglesz ez az érzése, még ha ez provokatív mű különböző féleképpen hat is a különböző olvasókra.

* Előadás. Elhangzott Debrecenben a KLTE Filozófia Tanszékének diákjai által szervezett „Filozófiai napok”-on, 1996. április 15-én.

Hogyan fest Canetti embere *az én számomra?* Miféle léttípushoz tartozom Canetti szemében? – amellyel hajlamos vagyok azonosítani magam, legalábbis addig, amíg rendkívül hatásos könyvét olvasom. Igaz-e, hogy egy olyan állatfaj példánya vagyok, amely nagyon hasonló az összes többi állathoz, és amelynek csak egyetlenegy sajátos vonása van, amely azonban a végső elemzésben átoknak bizonyul: képes véges mivoltára reflektálni és ezért szorong?¹ A permanens szorongás állapotában az ember a legkülönfélébb eszközöket igyekszik „feltalálni”, amelyek segítségével legalább id legesen elnyomhatja ezt a szorongást. Ezek az eszközök mindenekelőtt a következők: az ember egyrészt többnyire mindenütt igyekszik *tömegben* lenni, másrészt *hatalmat* szerezni a magához hasonló lények fölött; Canetti szerint ezek az eszközök végső elemzésben mindenhol és mindig egyformák, ahol ember létezik. Az emberi viselkedés mélystruktúrája² ezért mindenkor azonos. Nincs új a nap alatt. Még századunk szörny ségeiben sincs semmi új. *Dzsingisz kán, Tamerlán, Hitler és az atombomba* azonosak egymással.³

¹ Canetti szorongó emberének léte vajon azonos-e Heidegger jelenvalólétével, ami nem más, mint maga a szorongás? Nem tagadhatom: azonosnak tudom látni őket. Jobban mondva, nem tudom nem látni lényegi azonosságukat, jóllehet a szerzők kiindulópontja és stílusa totálisan különbözik. Heidegger a metafizika destrukciójával próbálkozik, nézőpontja az európai filozófiatörténet kritikáján alapul, míg Canetti „tapasztalati” anyagot gyűjt és történeteket igyekszik elmesélni. Mégis, mindketten nagyon hasonló módon hangsúlyozzák az emberi lény létezésének végességét; ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy az ember *viszonyul* saját létezéséhez, akkor észrevevesszük, hogy az ember más állatokkal ellentétben *nem azonos az emberi fajjal*: az ember az az egyedüli állat, amelynek példányai individuumok. Ez a nézet éppen ellentéte az európai metafizika történetét összefoglaló kanti álláspontnak. Kant felfogásában az ember mint noumenális lény a szabadság szférájában részesedvén egyszersmind *végtelen lény* is: Kant kénytelen volt posztulálni a lélek halhatatlanságát.

² Canetti nem használja a „mélystruktúra” terminust. Megkísérel elkerülni minden „tudományos” megfogalmazást, a „mélystruktúra” tehát az én kifejezésem.

³ Az egész könyv a Holocaust egyedülállóságára vonatkozó Habermas-tézis egyenes elutasítása. Az epilógus alábbi részlete Heidegger híres-hírhedt kijelentésére emlékeztet, melyet a „humanista progresszisták” szörnyülködéssel szoktak idézni. Canetti azt mondja: „Szegényesnek tetszik ma a hajdani hatalmasok, szenvedélyes és büszke túlélt összes vakmerő álma. A történelem arculata, ha magunk felől visszapillantunk rá, hirtelen békéssé, nyájassá válik. Milyen *sokáig* tartott valaha az, amíg milyen *keveset* meg lehetett semmisíteni egy ismeretlen földön! Döntést a hatásáig ma nem kell több idő egy szemhunyásnyinál. Mit nekünk Dzsingisz kán! mit nekünk Tamerlán! mit nekünk Hitler! – a mi

Létezésünk mélystruktúrájának ez az azonossága persze nem jelenti azt, hogy Canetti tagadná a lehetséges emberi viselkedés rendkívüli változatosságát és sokféleségét. Különböző társadalmak emberei igen különbözőek. Még egy olyan fejezetet is találunk a könyvben, ahol a nemzeti jellem különbségeit taglalja a szerző. Mindazonáltal *hiányzik* az európai metafizikai gondolkodás értelmében vett *történelem*: a viselkedésformák változásának nincs iránya, semmi nem utal arra, hogy az ún. civilizált világ emberének sikerült volna felülkerekednie azon a szorongáson, amely véges mivoltára való reflexiójából származik; ami viszont azt jelenti, hogy semmi nem akadályozza meg abban, hogy hirtelen olyan viselkedésformákat mutasson föl, amelyeket az európai metafizikai gondolkodás és 19. századi végeredménye – a saját gyelmét magától értetlenkedésként tekintve fejlődésgondolat – véglegesen meghaladottnak tekintett. *Ostobaság és öncsalás lenne a 20. századi totalitáriánus rendszerek kegyetlenségében valami rendkívülit és érthetlent látni* – sugallja Canetti.

Akkor hát valami természetesnek kellene tekintenünk az ilyesfajta eseményeket, amelyek úgy tartoznak az emberhez, mint a földrengés? Ez *nem kérdés Canetti számára*. Nem mintha azt gondolná, hogy a végességtől való emberi félelemnek időről időre *szükségképpen* ilyesfajta következményekhez kellene vezetnie (álláspontja szerint pl. a katolicizmus hatékony eszköz volt, melynek segítségével a tömeg fenyegető kitörését le lehetett csendesíteni), hanem mert láthatóan úgy véli: sem létezésünk végzetes következményei, sem pedig azok az eszközök, amelyek segítségével a civilizált társadalmak többnyire képesek elkerülni ezeket a következményeket – *nem tervezett emberi stratégiák termékei*. Ki lenne és volna képes Isten helyében irányítani az emberi világ eseményeit?

Canetti leír és elemez; nem kíván gyógymódokat kitalálni és recepteket adni. Természetesen tudatában van annak a ténynek, hogy az emberi individuumok igen különböző jelleműek lehetnek, és ezért különféleképpen fognak viselkedni; ám nem hiszi, hogy képes lenne megragadni azokat a tényezőket, amelyek ezek különbségeket meghatározzák. Ha nem tévedek, csupán egyetlen összefüggés szerepel az egész könyvben, ahol a szerző meg akarja mutatni az olvasónak, hogy létezik alternatíva, és ez *a parancshoz való viszony*. Felteszem, hogy ez az egyetlen gyakorlati tanács, amelyet Canetti az emberi viselkedés tanulmányozása után adni tud olvasójának: „A parancsok rendszere általánosan elfogadott rendszer. Legfőbb jellemzője alighanem a hadseregeknek vált. Ám a civilizált élet számos más területén szintén úr és bélyeg a parancs. A hatalomnak halál,

lehet ségeinkkel mérve mind származás és kontár!” (Elias Canetti: *Tömeg és hatalom*, ford.: Bor Ambrus, Európa, Bp. 1991. 483.)

fenyegetés a pénze. Pénzt pénzre raknia, félelmetes t két gy jtenie könny . Aki a hatalmat le akarja bírni, az a parancsra vesse bátran a szemét, és annak lelje módját, hogy fulánkját törje." (484.)

Vajon magától értet d nek kell-e tekintenünk az emberi természetnek ezt a képét (amelyet Canetti oly tagadhatatlan élvezettel rajzol elénk!)? Valóban ilyen szerencsétlen és veszélyes állat lenne az ember? Rosszul feltett kérdés. Ahogyan én látom, a valódi kérdés Canetti számára a következő : *Nem borzasztó dolog-e fenntartani bármiféle hitet a progresszióban századunk szörny eseményeinek fényében?* Nem becsületesebb dolog-e szellemileg egyszer en csak megkísérelni *megérteni*, megérteni azt, ami történt, mintsem megpróbálni kitörölni emlékezetünk b l, oly módon, hogy valami egyedülállónak tekintjük, ami nem tartozik hozzánk, ami nem emberi? Canetti minden konkrét egyedi állítása hamis lehet. Nem tagadhatjuk azonban, hogy valamilyen megfontolandó magyarázatot tudott találni az emberiség által elkövetett valamennyi szörny ségre, beleértve századunk borzalmait is.

*

Canetti egész emberfelfogásának meggy z ereje legnagyobb-részt a könyve különböző fejezeteiben található elemzéseken nyugszik, amelyeket meghatározott jelenségekr l ad.⁴ Néha már az elemzend jelenség megválasztása önmagában is meglep : az elemzés olyan eredetiséget mutat föl, ami egyszer en leny göz . Az esetek többségében a leny göz er abból származik, hogy Canettinek olyan *igen egyszer gondolatok jutnak az eszébe, melyek eddig senkiben sem ötlöttek fel.*

Kissé részletesebben szeretnék foglalkozni három olyan jelenséggel, amelyek Canetti szerint elválaszthatatlanul az emberhez tartoznak, és meghatározzák az ember egész beállítódását. A *bekebelezés*, a *túlélés* és a *parancs* jelenségeit, fenoménjeit választottam. Nézetem szerint, ha Canettié szerint nem is feltétlenül, ez a három jelenség nagyon különböző jellemz kkel bír. A bekebelezés mindenféle állatra jellemz , és az ember esetében a folyamat nem szükségképpen különbözik attól, ami mondjuk az oroszlán esetében megy végbe. Semmi nem kényszeríti ugyanis az embert arra, hogy reflektáljon a bekebelezés folyamatára. Úgy t nik, ugyanez áll a túlélés jelenségére is, ám ez emberi formájában különbözik a többit l; s

⁴ Ezek az elemzések önmagukban is igen érdekesek. Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha Canetti esszéinek, amelyek gyakorlatilag függetlenek egymástól, pusztán csak az lenne a funkciójuk, hogy a könyv általános szempontját bizonyítsák.

szerintem csak az ember esetében rendelkezhet azzal a szereppel, amelyet Canetti tulajdonít neki: csak az az él lény, amelyik saját végességére reflektál, tudhatja túlélésként – a szó Canetti-i értelmében – felfogni azt, ha tovább él, mint a másik. A harmadik, a parancs pedig, nézetem szerint, valami sajátosan és kizárólagosan emberi, mivel a nyelven alapul.

A *bekebelezés*: Az embernek mint állatnak ennie kell, ami azt jelenti, hogy le kell nyelnie a táplálékot, ami maga is valami él, többnyire egy másik állat. Mindenféle állatnak ezt kell tennie. Az ember, noha képes – és az állatok közül egyedül képes – reflektálni erre az ösztönös folyamatra, éppúgy erejét használja áldozata megölésére és elfogyasztására, mint bármelyik más állat, és nincs szükségképpen tudatában annak a ténynek, hogy önmaga táplálásának viszonya *hatalmi viszony*. Canetti szerint azonban hatalmi viszony ez, mégpedig a legfontosabb: „... az ember és a saját ürüléke közötti kapcsolat [...] a hatalom szférájába tartozik [...] Semmi se lehetett az embernek annyira tulajdona, mint az, ami már csak bélsár. Az élelmévé lett zsákmány szakadatlan szorításban, lassan, hosszan vándorol végig a testén, feloldódik, és szorosan megtapad az emésztő szigerekben, el szór minden életmód kódése szűk meg végleg és teljesen, aztán eloszlik mindaz a formája, ami valaha egyedi lényé tette, aztán beépül vagy fölszívódik az emésztő testben – mindezt nagyon is tekinthetjük a hatalom legközpontosabb, habár legrejtettebb módjének. Olyan természetes, önműködő és tudattalan, hogy lebecsüljük az értelmét. Hajlunk arra, hogy csak a hatalom felszínén zajló mulatságát lássuk, holott az együtt is csak kis része a hatalomnak. A felszín alatt éjjel-nappal emészt és elemészt a hatalom. A hatalom megragad egy idegen testet, fölaprítja, bekebelezi, aztán magához hasonítja magában, és csak ez a folyamat élte.” (215.) Az élet ennél fogva semmi más, mint hatalom más élő lények élete felett. Ha összevetjük Canettinek ezt a megállapítását az emberi létezésre vonatkozó általános nézetével, kivált a túlélés elemzésével – amelyet az alábbiakban látni fogunk –, akkor hajlamos vagyok azt hinni, Canetti megvan a gyökere róla, hogy az élet csak azért elviselhető, mert maga sem más, mint hatalom: „... megragad valamit, fölaprítja, bekebelezi, aztán magához hasonítja magában”. Ugyanis közülünk csak néhányan rendelkeznek azzal a hatalommal más emberi lények fölött, melyet közönségesen is hatalomnak nevezünk, csak kevesen képesek élni „a hatalom felszínén zajló ezerféle mulatsággal”, ám amíg élünk, mindannyian használjuk a felemésztendő fölötti hatalmat, és ez a hatalom teszi az életet elviselhetővé.⁵ A hatalom kárpótól bennünket, de a hatalom,

⁵ Az a vélekedés, hogy az élet – végessége miatt – elviselhetetlen, sokszor feltűnik századunkban. Bizonyára azért, mert századunk gondolkodását a végességbe való beletörés jellemzi. Canetti azt állítja,

másfel l, b n, ha élünk vele. Más él lények lenyelésével és megsemmisítésével bekebelezésük révén b nt követünk el: gyilkosok vagyunk. „Ami végül mindenb l megmarad, a bélsár, azon rajta a mi gyilkos b nünk összes terhe. A bélsárból ismerni föl, hogy mit gyilkoltunk meg. Összesajtolva benne van minden bennünket terhel körülmény. Mint mindennapos, megrögzött, soha félbe sem szakított b nünk b zlik az égre, és égbe kiált. Fölt n , hogy mennyire félrehúzódnak vele. Külön e célra szolgáló helyiségekben szabadulunk meg t le: az ürítés percei legmagányosabb perceink, tényleg egyedül, ki-ki csak a bélsarával marad.” (215.)

Függetlenül attól, hogy Canetti meg tud-e gy zni bennünket a bekebelezésre, felemésztésre és ürítésre vonatkozó gondolataival, arra a lehet ségre hívja fel figyelmünket, hogy életünk legelementárisabb tényeiben – még akkor is, ha ezek egy magától értet d , spontánul zajló, s így minden tudaton túli folyamathoz tartoznak – meglássuk azokat a tényezőket, amelyek a látszólag igen emelkedett szinteken is meghatározzák tetteinket és kapcsolatainkat. S a dönt mindig az ezekhez való tudatos vagy öntudatlan viszony; ez az a képesség, amely megkülönböztet bennünket a többi állattól. Ha felteszem, hogy a terjed vegetarianizmus általánossá válik, akkor a mostanítól igen különböz , kevésbé fanatikus, békésebb emberiséget látok magam el tt.

Igaz, Canetti gyilkos ösztöneinket és az emberi létezés gyilkos eseményeit, a hatalom túlkapásait nem csupán a más él lények megragadása, megevése, bekebelezése iránti szükségletb l

hogy az evés, a bekebelezés az, ami azért kárpótol bennünket végességünkért, minthogy nem pusztán érzéki élvezet, hanem szimbolikus esemény, amely más él lények feletti hatalmunkat fejezi ki. Hannah Arendt viszont *A forradalomról* írott könyvét Szophoklész *Ödipusz Kolonoszban* c. tragédiájából vett idézettel zárja: „Nem születni a legnagyobb boldogság, de a második megszületve hamar megint visszasüllyedni, ahonnan jöttünk”, hogy azután ugyanebb l a drámából Thészeuszt idézve azt mondja, hogy csak a polisz, a szabad tetteknek és az ember eleven szavainak a tere tesz képessé bennünket – fiatalokat és id seket egyaránt – arra, hogy elviseljük az élet terhét. [A témát a legújabb filozófiában persze Nietzsche veti fel el ször *A tragédia születésében*, Szilénosznak tulajdonítva a szavakat: „Nyomorúságos egy napig él , a gond és a véletlen gyermeke, minek kényszerítesz arra, hogy megmondjam neked azt, amit nem hallani volna a legüdvösebb? A legjobbat te el nem érheted: a legjobb neked meg nem születni, nem *lenni, semminek* lenni. A másodsorban legjobb azonban neked – mielőbb meghalni.” (*A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Európa Könyvkiadó Bp., 1986. 37sk.)] E Szophoklész-sorokkal Heidegger is foglalkozik: M. Heidegger, *Bevezetés a metafizikába*, Ikon, Budapest, 1995. 89.

próbálja levezetni, hanem, mint már tudjuk, a halálfélelemből, véges létünk elleni „tiltakozásból”, abból az erőfeszítésből, hogy mások *túlélésével* kárpótoljuk magunkat idők rövidségéért. Mindazonáltal, ha megszüntetnénk más élő lények napról-napra történő legyilkolását, még a kárpótlás formái is megváltozhatnának. A gyilkolás, a megsemmisítés folyamata, ami mindennapjainkhoz tartozik mint annak természetes része, segít figyelmen kívül hagyni az ötödik parancsolatot, amely viszont nem létezne, ha a gyilkolás nem tartozna hozzánk. „... (az emberi) akkor is jelen akar lenni, amikor más már egy sincs jelen”, „az ember összes halhatatlanságtörekvésében ott lappang a szenvedélyes vágy, hogy mindenkit túléljen.” (233.) „A túlélés legalja változata az ölés.” (233.) „[az ember] ölni akar, hogy másokat túléljen. Nem akar meghalni, és ne élje túl más.” (257.) A túlélésről szóló fejezet – amely talán a könyv legjobban megírt, s ennél fogva a legmeggyőzőbb része – tele kiválóan megválasztott történetekkel, közvetlenül a hatalom problémájához vezet. „A *túlélés* perce a hatalom perce: aki a halált látja, az nem halott.” (233.) És akinek hatalma van, az a túlélés. „Az első és döntő ismertetőjele az, hogy élet és halál ura. Senki sem közelíthet hozzá. [...] A hatalmastól tervszerűen távol tartják a halált: azt csak neki szabad és kell osztogatnia.” (238.) Canetti természetesen tudatában van annak a ténynek, hogy a túlélésnek többféle „módszere” van, utódok nemzésétől halhatatlanná válásig megalkotásáig. Úgy véli azonban, hogy egy olyan világban, ahol az ember megölte Istent, mindig fennáll a veszélye, hogy a hatalmasokat elfogja a gyilkolhatnék, és gyilkos cselekedeteken keresztül akarnak még több hatalomhoz jutni.

A hatalom *parancsokat* osztogat, és a parancsot végrehajtó tettek a legborzalmasabbak lehetnek. Canetti parancs-elemzése ismét csak egyedülálló. Először is megállapítja: „»Parancs, az parancs«: véglegesség és vitathatalanság képzelet tapad a parancshoz, s ez is oka lehet, hogy olyan kevésbé tudott el a parancson bárki.” (311.) És valóban, a parancsot elemezték formája szerint, ám nem vizsgálták szerepét az emberi kapcsolatokban. Szerintem Canetti téved, amikor a parancsot abból az elemi szituációból eredezteti, ahol az erősebb állat menekülni kényszeríti a másikat. A parancs itt szerintem a következő lenne: „Maradj! Éhes vagyok! Meg akarlak enni!”, nem pedig valamifajta menekülésre kényszerítő parancs. Továbbá abban is téved, amikor azt állítja: „A parancs szövege a beszédnél, különben nem értené az eb.” (311.) – a kutyák, mivel az emberi környezethez tartoznak, szerintem értik az emberi beszédet, még ha korlátozott formában és értelemben is. Úgy vélem, a *parancs szigorúan nyelvi jelenség, valami kizárólag emberi*. Mindazonáltal Canetti meggyőző, amikor arról beszél, hogy „Az irgalmatlan és iszonyú halálos ítélet minden parancsban földereng. Az emberiség parancsrendszere olyan szerkezet

ugyan, hogy az egyén mindközönségesen megússza a halált, de mindig retteg t le, mert a parancsban mindig ott a fenyegetés, és a tényleges halálos ítéletek és kivégzések intézményének fenntartása ébren tartja a félelmet: minden parancstól, általában a parancstól mindenki fél." (312.) Lehetetlen szembeszegülni a parancssal. Ha az ember nem engedelmeskedik, akkor halálra van ítélve. És pusztán emiatt a tény miatt a parancs valami megalázó. Azért engedelmeskedem neki, mert félek az er sebt l, a hatalmasabbtól, aki megölhet engem, ha akar. „Minden parancs *hajtóer* és *tüske*. Hajtóereje arra kényszeríti címzettjét, hogy végrehajtsa, úgy, ahogy szól. A parancs végrehajtójában pedig tüske marad. [...] A tüske [...] mélyen belefúródik abba, aki egy parancsnak megfelelt, és elmondhatatlanul megül benne. [...] [A] parancsok örökre be vannak ágyazva a memóriába." (314.) Ez a tüske veszélyes. Még akkor is, ha alig érezhet , dolgozik bennünk. Nem szabadulhatunk meg t le egyszer en csak úgy, hogy átadjuk másoknak (ahogyan a szüleink parancsának végrehajtásából származó tüskével tesszük, amikor parancsokat adunk gyermekeinknek),⁶ vagy azokban az esetekben, amelyeket Canetti visszajára fordított szituációknak nevez, és szimbolikusan azt mondja róluk, hogy „le kell nyakaztatni a lenyakaztató királyt” (338.). Mindezek a tények magyarázzák Canetti szerint, hogy a „parancsra cselekv k iszonyú tettekre képesek” (340.). „Betolakodó a tüske, sohasem illeszkedik be. Nem kell a tüske, szabadulni iparkodik t le, aki érzi. Amit ki-ki elkövetett, az a tüske, és, mint tudjuk, pontos mása a parancsnak. Mint idegen instancia él tovább a befogadóban, s levesz róla minden b ntudatot. A tettes nem önmagát hibáztatja, hanem a tuskét, az idegen instanciát, mondhatni az igazi tettest, akit örökké magában hurcol. Minél idegenebb volt a parancs, annál csekélyebb a b ntudat...” (341.)

Az ember akkor szabad, ha nem követ parancsokat, jobban mondva, csak olyan parancsokat követ, amelyek belülr l jönnek; az az ember szabad, aki a saját ösztöneit követi. „»Szabad« csak az, aki okkal-móddal elkerülte a parancsokat.” (314.) Azonban „Ösztöneinknek is engedelmeskedünk, és aki elfogulatlan, nem érzi magát rabjuknak. Még ha elszabadulnak is, és kielégítésük veszélyes bonyodalmakat okoz, a nekik engedelmesked nek az lesz az érzése, hogy magaszántából cselekszik.” (315.)⁷

⁶ Rendkívül jellemz Canetti egyedülállóan különös szemléletmódjára, amit a hóhérról mond. Noha feladata a parancsteljesítés, a hóhér azonnal megszabadítja magát a tuskét l. „A hóhérnál elégedettebb, tuskétlenebb ember nincs.” (340.)

⁷ Canetti nem foglalkozik etikával. Amint már említettem, csak a parancssal kapcsolatban mutat érdekl dést az emberi viselkedés alternatív lehet ségei iránt. Ezen az egyetlen helyen világosan láthatjuk

*

Fenyeget tömegek és fenyeget hatalom mindenütt, ahol ember él – ezt a képet nyújtja nekünk Canetti könyve, a *Tömeg és hatalom*, melynek szerzője *spanioli* vagyis szefárd zsidó, aki kora gyerekkorában csak a *ladinó* és bolgár nyelvet beszélt (szülei németül beszéltek egymáshoz, ha azt akarták, hogy a gyerekek ne értsék, mit mondanak), és aki – származása ellenére – német nyelvű Nobel-díjas osztrák író lett. A könyv olvasója érzi, hogy a mű nem jöhetett volna létre a 20. századi totalitarizmus elementáris élménye nélkül: anélkül az élmény nélkül, amit egy *zsidó szembesülése a Holocausztal* jelent. És bár csak néhány oldalon foglalkozik a zsidókkal és németekkel, Canettinek van magyarázata a szörnyű eseményekre. Az 529-ből mindössze 12 oldalon, mégis igen sajátos elméletet fejt ki a zsidókról, akik kénytelenek elveszíteni identitásukat, és ezért mindig is idegenek maradnak a többiek számára; és a németekről, akik meg akarták semmisíteni az elbűbésített zsidókat, mert a zsidók saját elvesztett identitásukra emlékeztették őket. Különös történet. „Egy népet sem bajosabb megérteni, mint a zsidókat.” (181.) „Területi vagy nyelvi egységben nem éltek, illetve legfeljebb csak néhány éve élnek a zsidók. Többségük már nem tud héberül, szász nyelven beszél. A zsidó vallásukat milliók érezték üres tarisznyának, lassan még a keresztény zsidók száma is csökkent, főleg értelmiségi köreikben, sokkal többen felekezeten kívüliek lettek. Felületes, az önfenntartás mindennapos szempontjait mérlegel szemlélettel azt lehetne mondani, hogy azért kellene mindent elkövetniük, hogy mindenkivel elfelejtessék és maguk is elfelejtsék zsidóságukat. De a dolog úgy áll, hogy nem tudják elfelejteni, és többnyire nem is akarják. Eltűnhetnek azon, hogy mennyiben maradnak meg ezek az emberek zsidóknak, mi teszi őket zsidókká, melyik az az utolsó, legutolsó kötelék zsidó és zsidó között, amely azt mondhatja velük: zsidó vagyok.” (181.)

A válasz meglepő: a kivonulás Egyiptomból és a vándorlás a sivatagban. „... egy egész nép, egy bár megszámlált, de félelmetes sokaság, negyven évig vonul a homokban. Legendás sivatagjának megígértetett, hogy annyi leszármazottja lesz, mint homokszem a tenger partján. Most itt van mind, és vándorol, mint más homok a homokban. [...] Az éveken át a sivatagban vonuló sokaság képe a zsidók szimbóluma lett.” (182.) „... nincs,

azonban, hogy *teljes mértékben elveti a kanti etikát*. Ha az olvasó kíváncsi rá, hogy ebből a beállítódásból milyen problémák adódnak, ajánlom figyelmébe Heller Ágnes legújabb könyvét (*An Ethics of Personality*, Oxford UK, Cambridge, USA, 1995.), ahol a szerző három dialógusban konfrontálja a személyiségetikát (Canettié is ilyen) a kanti etikával.

ami a homok látványánál is er sebben sugallhatná a vándorló menetnek a magány érzetét." (182.) A homok látványa és a magány ebb l fakadó érzete – ez az, ami összetartja a zsidókat. Ezért különböznek alapvet en mindenki mástól, noha „Valójában [...] mondhatnánk, leginkább egymás között másak-másak a zsidók.” (181.)

És a németek? Hitlert Versailles juttatta hatalomra. Canetti sokakkal egyetemben, akik a náciizmus rejtélyét akarták megoldani, szintén osztja ezt a vélekedést. És a magyarázat másik szokásos eleme, a militáns porosz hagyomány emlegetése sem hiányzik. Canetti fejtegetéseinek azonban *mégis egyedülálló atmoszférája van: önmagában a német militáns hagyományt nem tartja fenyeget nek*. Ez csupán a Versailles-i „diktátum” hatására vált fenyeget vé. A németek „a nemzet jelképének tekintették a hadsereget” (183.). „*Erd és sereg* mélységesen összekapcsolódik a német tudatban, bármelyiket egyaránt nevezhetjük a nemzet tömegszimbólumának, e tekintetben a kett egy és ugyanaz.” (183.) Versailles által, hogy megtiltotta az általános védkötelezettséget, *megsemmisítette a németek tömegszimbólumát*; magát a németiség lényegét sértette meg. Ez egy vallás betiltását jelentette. A németek számára nem maradt más út, mint er szakosan fellázadni ez ellen az er szak ellen. „... Hitler [...] sohasem érte volna el a célját, ha a Versailles-i szerz dés föl nem osztatja a német hadsereget. [...] A nemzetiszocializmust az általános védkötelezettség tilalma szülte.” (184.) „Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetiszocialisták összes fontos jelszava, *a zsidókat illet kön kívül*, a »Versailles-i diktátum«-ból vezethet le...” (186. Az én kiemelésem – V. M.)

De miért kellett akkor megsemmisíteni a zsidókat? Ez a jelszó nem vezethet le a versailles-i diktátumból. Canetti magyarázata kísértetiesen meglep : az infláció miatt. Az infláció, „az értékvesztés boszorkányszombatja” (189.) megalázó élményt jelentett a németek számára. „Értéke csökkenését érzi a tömeg, mert értékét veszítette a *millió*.” (190.) „Ha a milliók az égbe kúsznak, semmivé válik a milliónyi nép.” (190.) A német márka értékvesztése a személy értékvesztését jelenti. És „Személye hirtelen leértékelését senki soha el nem felejt; roppant fájdalmas az.” (190.) Ezt a megaláztatást kompenzálni kell. A tömegnek „*A lealacsonyítás* dinamikus folyamatára van szüksége: valamivel úgy kell bánni, hogy egyre kevesebbet és kevesebbet érjen, mint az infláció alatt a pénzegység, és ezt addig kell folytatni, amíg az a valami teljesen el nem veszti az értékét. Akkor aztán eldobható vagy bezúzható, mint a papiros. – A németországi infláció idején ennek az indíttatásnak a tárgyául választotta Hitler a zsidókat. Szinte az Isten is annak teremtette ket: si kapcsolatban álltak a pénzzel [...] rátermetten spekuláltak, t zsdéken nyüzsögtek, ahol a magatartásuk kiáltoán eltért a németiség katonás magatartáseszményét l...” És „A nemzetiszocializmus úgy bánt el

a zsidókkal, hogy végletes pontossággal megismételte az infláció folyamatát" (191.)

*

Canetti antropológiájának egyedüli tanulsága: az embernek, ennek a különös állatnak, akit már az a tény megaláz, hogy reflexiós képessége révén ugyan képes Istenet teremteni, ám végeessége miatt maga nem tud Isten lenni, nem szabad még külön megaláznia magát a hatalom parancsával. Canetti azonban, talán rendkívüli fantáziájának köszönhetően, realista. Az ember eredeti megalázottsága miatt kompenzálni igyekszik ezt a megalázottságot. Ezek a próbálkozások pedig, amelyek nélkül az élet elviselhetetlen, szükségképpen újabb megaláztatásokhoz vezetnek.

Az ember mindazonáltal – megismer képessége folytán – élvezheti szörny lényét: éppen akkor, ha tanulmányozza mindezen szörny ségeket.